

ADHUNIK SAMAJ ME DALITO KA ARTHIK RAJNEETIK AND SAMAJIK SWARUP ITIHAS KE SUNDARBH ME : EK ADHYAYAN

Mr. Mahesh

Research scholar (Shri Venkateshwara University Gajraula U.P)

**DR. ANIL KUMAR
THAKUR**

Asst professor, Shyam Lal College Delhi, Delhi University

KEYWORDS

bfrgk xlgs gsfcd vkl ds Hjir eavlus lsiwZ Hjir eat kfr i fkl ugh Fkfr rflk t c vkl Zt kfr dsyslakd Hjir esvleu gyl rHh l s Hjir es HnHko dh nDfouk i sHl gyl A vkl ds t elus l s q gyl fuEi oxZdk 'kdk kgt lklo o HZrd Qyrk & Qyrk jglA nfyry ylk vflkZl nfV l s r fuEi & oxZds glrs gh gSyfdu l lekt d nfV l s Hh mudk LFku fupys oxZevkrk jgk gyl D; kdk os mu t kfr; ksl sEukj [ksrgt ksl ekt ea vli'; ; k vNq eluh t kfr gyl

"Jle yky fooy viuh i frcd** nfyry & OMR & n'k es dgrsgy "nfyry 'khn dh mRfuk 'nyu' 'khn l s gyl Zgyl nyu dk vflkik gsfld h olrqds ew Lo: lk dksnckdj {frxlr : kuV&HZ dj fn; ktk t s k dh pDdh ds nks i kls ds chp Mydj vuEi ds nkla cks i h fn; k t kfr gyl bl l nHzeanfyrl dk vflkik ml Qfdr 1 eg l s gsf t l s elkt ds /Wezl vflkZl , oajkt ulfrd <psa 'kdk l i kMj; la> jk 'kdk k dh pDdh ea My fn; k t kfr gsrflk 'kdk k , oamR Hmu dk f kdkj cuk k t kfr gyl**

Tkfr Q oLFk us jkVfr , drk dks cMa {fr i gplbzgyl , d t kfr nWjh t kfr l s vius dks vyx 1 e>rh gabl hfy, l lekt d fo'kerk c<Ht kfr Q oLFk ds cljk. k gh sonsh 'kdk ldk bl nsk ij vlo.ek gkck jgk vly 1 c t kfr; kus feydy ml dk eqplcyk ughfd; k bl hfy, nsk cljk & cljk xyke gkck jgk A

"LorUrk i wZ mpp t kfr; kds ykla us vNw t kfr; kds l kfr lk kfr Q oglj fd; kml 1 e; dksBz nfyry Q fdr xyrh l s onea l q ys rks ml ds clksa [WYrk ry Mydj nMf fd; k t kfr FMA fcl h Hh vNq l svx Li 'Zgkis ij rjgk Luku vlo'; d Fkk l kdk & phph vly jskh ol=k dk mi; kks rks vNwdsfy, dYuk jek FMA viuh egur dh dekZl s [kjIndj Hh osbu Olyk ldk blrey ugh dj 1 drs FMA nfyrlkds dyk l s iku Hjus , oa efnjka es ?k us ugh fn; k t kfr FMA Hjir Lorark vkslyu ds nsklu xk/klt h us nfyrls alh flfr es l q ylus dk vlgz fd; k mlgz us vNwdsfy gft u 'khn fn; k**

bl izdkj ; g clk Li 'V gkst kfr gsfcd t kfr ds vflkZl ij 'kdk kfr Hh l elkr fd; k t kfr l drk g stc mls l Hh izdkj ds 'kdk k ds mlyu ds vkhlyu dk vax cukt fy; k t kfr nfyry ylk bl clk dksfcYdg il u ugh djrs flk fd muds fy, vyx cflr; kac l kZt k A , d h cflr; kac l ksl t kfrx HnHko vly LFk h gkst kfr gkst jgk qbl dsclot w , d h cflr; kac l kZt k jgk gyl dbZejl rks , d k yxrk gsfcd Lo: Zfglhqyj ldk 'kfr ds i jk k ek= ds mnas; l s; scflr; kac l jgh gyl vkt rd vud nfyry ylk fgflwleZl s bZ bZrflk cly vln /ekl l s i fofrZ gk pgls gat l t kfr Q oLFk dk gh i f. ke gyl t c rd Lo: Zfglhqyj rdk seuklspf 1 Eku ughnarc rd yk Zfglhqyj fro'ZkS vly bZ BZ curs jgk A nfyrlkds cflk dlyj djs Lo: Zfglhqyj vius l Eink ij lqk gh dkgM pyk jgk gyl

Hjir , bfrgk , o n'k eanfyrl dk vflrB [kts us l s i wZ geljs fy, ; ghmfpr gkck fd Hjir , tut lou dhmu i jfjflfr; kdk h rjQ Hh /; k u fn; k t kfr t l gkst vkhlyu dks vkhlyu ds lqk xyle] nki culus dh i nDfuk dks t l e fn; ksl i kph Hjir eanfyrl lkfr plgsfcd h Hh ule l s t kus t krgs mudk Lrj t kojkal s Hh fuEi FMA osvf/lcklyo l fp/lckdsfkl k c l s t kojkal s Hh cnrj LFkfr ea FMA** ; g o l e; flk t c 'kdk oxZ nfyry ykla ds; g dj dj 'kdk k djrk FMA fd bZoj dh utj es nqgk

cjs deZgj rHh rpf nfyry gk rflk vPNs deZdjk rks t kfr cny t k xh bl rjg nfyrlkij 'kdk k djus dsfy, mpp & t kfr dsyldkds bZoj dk l gk jk Hh fey x; k

"vr% t gk t kfr fu/Hh k t l e l s gyl ogat l e l s nV Hh ckjk gk gsvly l qk vNw A fgnwleZt k egdk t l e dh gog deZdk dgk gyl fgnw /keZevnhe dh vflrB ml dh vflerk l c t l e ij vklHjir gyl deZij vklHjir ugh** nfyry oxZ] mu Q fdr; kdk l eg gyl t k s 'kdk k dk f kdkj gyl ft lgal lekt d nfV l sfuEi l ekt t kfr gk , o mpp oxZdsyly ft lga Nwkrd Hh i k l e >rs gk

vkt nfyry oxZdsyly ft lgal lekt d /Wezl , o jkt usfrd pruk t kfr gyl gyl f t l dk Jy cek l lgc MW Hjejo vFceMdj t h dk t kfr gyl vklHjir ; q dh f kdk l s nfyry l ekt es dlQh OVKUrdgk i fofrZ vkl gyl pcfk Hjir nsk dh Lorark ds l kpk ~ nfyry oxZdsyly ft lga Hh t us ds l s l kpk vflkds feys gyl vr%os l jdkj vly dkws } jk feys bu vflkds l dk mi; kx viusthou dh mlfur , o nfyry l ekt dh [kqklyh dsfy , djuk pgls gyl vc t eluk cny pgk gyl , d l e; FMA c t mpp oxZ ; k elk; e oxZdsyly nfyrlkds nskrs ghl gyl 'ulp* vNw* ; kNf&N* dgk djrs FMA yfdu vkt dkZ Hh Hjs ckt lq nfyrlkds , d k ughl dg l drk D; kdk vkt i zkr gyl turk dk t turk ij 'kdk u gyl jkt kvl dh uolch vly rkuk Hgk dk t lq ughl pyrk A vkt l ekt dk l Hh l el; k j Hjir , l so/ku vly dkwh el ylk l s gy dh t kfr gyl vkt rd vud nfyry ylk fgflwleZl sbZ bZrflk cly vln /ekl s i fofrZ gk pdsgy t k t kfr Q oLFk dk gh i f. ke gyl nfyrlkds jkt ulfrd pruk il lq rflk l ekt hdj. k ij t lq fn; sfcuk mlgajkt usfrd : lk l st lk; d ughl cukt k t k l drik rc rd mlgajkt usfrd xfrfotk lea Hx yus dsfy, l fokl culuk l Hh ughl gkst t c rd osjkt usfrd nfV l s l f; ughl gkst rd jkt usfrd , o vflkZl vflkds lks Hh i Hh ughl dj l dksa; fn os l ekt d l vflkZl vly jkt usfrd vflkds lks i Hh dj Hh yrs gyl rks l ekt d l vflkZl vly jkt usfrd pruk ds vly Es os vi us vflkds lks d j lqk ughl dj l dksa nfyry l ekt es MW FceMdj , d l elgk vly Hxoku ds: Ie aekl st krs gmlgkksnfyrl dks vud lk R fd, rflk viuk l EiwlZt lou nfyry l ekt dh l sk exyxk fn; k Mw vFceMdj us nfyrlkdsfy, vly jk k dh Q oLFk dh rflk l Eekut ud ule t s vud fpr t kfr vud fpr t ut kfr vly vly fi NMk oxZ i nku fd; k A l so/ku ds vud Nn & 17 esvli'; rk dksn. Muh vjyk kfr fd; k x; k gyl fl foy vflkds l jdkj vflkds; e l 1955 us l so/ku dsbI vud Nn dks okrfodrk i nku dh gyl rflk Hjir , l so/ku dh /kj 15/16/17/29/38/46 vln ds l jk cnfyrk dh det lq; kdk l s nfyrlkdsfy, l oksfud Q oLFk dk xbZ** ft; k yky vkl Zusvi us, d yqk l EiwlZt lou dk ey** easy [k gsfcd vflkds jkt ulfrd dj l drsgy t c ; g eyk gk fdl ge l EiwlZD; l vly fdl dsfy, dj jgs gyl bl D; l vly fdl dsfy, * dks l e>us dsfy, i <uk vly f kfr gkuk vlo'; d gyl** rHh rks vFceMdj t h dk ukj k l R rk l s i wZgyl fd f kfr culk l aefBr gk vly l EiwlZdjkA

"vkt dh fflkfr , d h gsfcd l ekt d l k rjg l oly Hh , d k i zkr gk gseukl gk vly h i igMkj l k gyl nfyry & l gk gyl dsudl j dh i nDfuk , d h gk gsfcd bl es oksfud l l ekt d rflk jkt usfrd nfV fn l k h nrh gS ft l dk l EiwlZt l ekukl Lor=ek rflk cflk l s gyl euq; dh t k s orZku flfr gsvflkfr ft l l ekt esog jgrk gsmi l ekt dh ?kV; k ell rkvks

dkl ekr djuk rFk ml l sfudyuk gh vkl drk g⁸⁶

⁸⁶use'kk th us l fe=k ds ek; e ls; g ckr dgh Hh g fd osfmu chrx; st c i<uk &i<uk ck g dk dle Fw vc re Hh i<&i<k l dres g⁸⁷

:g dguk rdZl xr g fd vkl drk Hj e at krxr pruk vlg l xBu c<g l Hsyu vlg if=dk; vln bl dk l cw i sk djrh g rFk vlg t kfr; kadsch fi NMk oxZ ea 'Wey gkdsfy, rhbzl kZINM+x; k g D; kcd ulsf; kvg 'kfk kd l kFkales dN fuf pr i fr'kr l Hwfi NMh t kfr; kadsfy, vlg {k dk nh xbzgA ; g vlg {k k vuq fpr t kfr; k, oa vuq fpr tut kfr; kadsfy, vlg {k k ds vfrjDr g , l h Fkfr es fdh h izlly dh; k rkughQy&Qy 1 drh A orZku nfy 1 kdrf dk ekuuk gSfd i& d Q fdr ds euq; ds; ik eamli ds vfl kldj l elu g u rks dZ Ápk gSvlg u ghulpg bl l kdrf ds vuq lg L=h vlg i w k eHh dZ vlg eldrk ughgA bl l kdrf ea Q fdr dh e; kdkvka dh j {k gk gA bl fy; s; g , d ykdrf=d l kdrf Hg g yllk Hk eaHh yxHx 85 o 48 Lkku vuq fpr t kfr vlg vuq fpr tut kfr dsfy, vlg {k gA

vkt ds oSoltkj. k; eanfyrlakd vlggr gkst k jgk gA vkt dh mi-Hdoroknh l kdrf eal kku l Ei U Q fdr gh bu l cdk ylk mBk ik, aks t kylk lfn; ksl l kleft d l 'kfk kd l vlfkZl l jkt usrd vlg lkdrf Lrj ij nck sx; s k g mgd dN ylk l oSfudl Lrj ij Lorark mjkf feysexj vkt i q%ge ml h ijkru Fkfr dh vlg ylkus dks ck; gk jgs gA vkt ogt kfrknh ylk f klk ds } jk i rlyk yxkls dks iz kdrj gS rFk nfyr vlg {k k , oavf/kldj k dsfo:) t edj [M gq gA

⁸⁷ l e l kleft drk ds bl nljs eajt ulfr dks l e>uk dfBu gk x; k gA nfyr 1 lkk; k Q oLFk dk jkt ulfrd fojk dk djsrgs ijk Urq; g uglat krs fd 1 lkk Q oLFk D; k gA bl dk egRoi wZdj. k gSfd much jkt ulfr es Hkchnkj h cgtr de gSj gSHh rks vlg {k k dsule ij mudh mi {k dh t krh gA mudk rjg&2 ds mylgus fn; s t krs gA frjLdk Hjh ut jkals nqk t krh gA t k geljs Hjh rh, l so/ku dks rFk muds } jk fn; s x; selfyd vfl kldj kaij , d cij fQj i zu spf lg yxrkgA* orZku eadzb, l h lFk jg t ksnfyr vfl kldj kaij much Fkfr eacgrj l qk grqdk jk gA

Hjh rh l so/ku** ds ylkwgq 63 o'Zgk pdq gA l so/ku ds vuqNs 16 t kslk yd vfl kldj kaij Jskh ea vlrk gA ea 'V i zo/ku gS fd 1 ekt ds o'soxZt l kleft d , oa 'k{kld nfV l s ni NM g f ut dks jk; dh nfV ea i frfuf/Ro de gk fo'k k mi cUk } jk much Fkfr l qk+djus ds mi k fd, t k p mdr i zo/ku ; k fcll h Hh vlg vuqNs ea vlfkZl vkl jk of k ugla

sofHku i=&f=dkvka ; k el0 U k kli kaij ds fu. kZ k ea clj &ckj vlfkZl fi NMk u ; k foelhs j 'kh ? k t krs gA ft l dk dZl vlpR 1 e> ea ughavlk gSbl vklj dks; fn ge rdkZdh dl kwh i jk d l fFkfr vyx egl w gk gA vkl l jk djk {k e a 15 i fr'kr vlg fut h {k e a 2 5 i fr'kr dks vkl i k ul&fj; k mi yCk gA ns k dh vlcnh , d vjc i Ppli dj kldj dsfy, l jk djk {k e a yxHx 1[87]00|000 rFk fut h {k e a yxHx 3|12|50|000 ul&fj; k gA ; | fi fut h {k e fcYdY gk l jk djk fu; a. k ds clj gA fQj Hh ; fn l jk djk dkuw cukdj 'kr i fr'kr xjcku ds fy, vlg {k dk jk n k fcYdY gk l jk djk fu; kcd t c l jk djk {k e i jk g l jk djk fu; a. k ugk gA vlg 63 o'Zgk ea Hh vlg {k k dk dZk ugha Hj i k g rks fut h {k e d k s fu; kfr dj l drh grc Hh dY feykldj ek 5|00|00|000 xjcku dks gh jk xj fey i k xkA

okLro ea l jk djk u&fj; k dk Zkydk vlfkZl
'kk U& i z k u ea i frfuf/Ro gA fo/M; dk } jk t urk ds fy, t k Hh

dk Zde cuk st krgs mgatu k i wZl mfpr <& 1 sykwclj usdft Eesjh dk Zkydk dh gk h gA dk Zkydk ; fn bZkunlh i sfcuk Hh&Hart koln} {k=okn} oxZln t kfrn fd, ylkwdj rh gSrk 'kr i fr'kr ylk dks jk t xj feyrk g ylk gk g fdtrqdk Zkydk ; fn bZkunlh i sykwugk djrh gSrk dbZtrg dI fo'kerj xjclj Hj lejlj vlg kH c>rh gS rFk vlg rks c>us ds djk k vkrat ucl yolkj wviW vkn 1 l; k &c>rh gS vr%dkZHh dk Zde bZkunlh i wZl 1 efr <& 1 sykwgk bl ds fy, vlo'; d gSfd dk Zkydk vlfkZl 'kk u&iz k u eal ekt ds l Hh oxZl dk mfpr i frfuf/Ro gk , k ughaglus ij gk l Hh ylkadks ylk ughafey i kck gA

bfrgk crkrgSfd /eZdsule ij bl nsk dh 85 i fr'kr eyfuold h vlfkZl , l -l h] , 1 -Vh] vkschl h vlg /eZfrfj vlyl d; dks dks f k{k } 'kk= vlg 1 i fr'kr l s o'sp rks djk fn; k x; k bUgaiq%dkZvfk/kldj ughafeyus plg, j bl ds fy, 'kk 15 i fr'kr 'kk d t kfr; kdkl /eZsk } jk i wZkfr r Hh dj fn; k x; k A 'kkd t kfr; kdkl i wZkfr r gkds ds djk k gh dks Zk ydk eal Hh oxZl dk mfpr i frfuf/Ro vlo'; d gA l jk djk h dk Zde ; fn l elu <& 1 sykwugk gkrs gkrs o'sp r oxZ; k o'Zkfr 'kk d t kfr dkh 'kk, k yrk gA i jkUrqk l kdk yd k oxZl 'kk dk i frfuf/Ro gkds ds djk k foj kZkfr , oaoxZf fo'kk ds i {k ea Qs ys vkrj jgs gA vr%dk Zkydk ds l Fk 'kk l kdk yd k lkt ds l Hh oxZl , l -l h] , 1 -Vh] vkschl h vlg /eZfrfj vlg l d; d gA pfd orZku 'kk d oxZi wZkfr r gk i frfuf/Ro vlg {k k ds ek; e l s gk l Hh gA

orZku ea vlg {k k } jk , l -l h] , 1 -Vh] vkschl h dks Oe'kk 15- i fr'kr]7-5 i fr'kr] 27 i fr'kr vlg {k k } jk dk Zkydk ea i frfuf/Ro i kfr gA i jkUrqk fo'kk ds ylkwgkds 63 o'Zckn Hh mDr oxZl dks Oe'kk yxHx 6-5 i fr'kr 2-5 i fr'kr] 8 i fr'kr gh i frfuf/Ro gkik k gA bl l s 'kk d t kfr; kdkh fu; r dk i rk pyrk gA

dN o'Zkfr s; g Hh nqk t k jgk gSfd , l -l h] , 1 -Vh] vkschl h vkn fdh t kfr oxZea dgh&dgh t s jk l Fkfu] mUj i zsk ea , d t kfr fo'kk ds ylk } jk n k t kfr fo'kk ds f l ylkQ ; g dgdj fd bu ylk } jk ml oxZds vlg {k k ds l Hh Qk ns mBk fy; t k jgs gA vr%bl t kfr dks bl oxZl s cljg fd; k t k s A ; g Hh 'kk d t kfr; kdkl , d 'kk a gh gA D; kcd , d t kfr vklh yu py jgs gk ml dk usk cglzlnh nyaklcsb 'kk s ij gh pyrs gk; k ml ds l nl; gkrs gA n k jh rjQ l so/ku ylkwgkds 63 o'Zckn Hh vlg {k k ds fdh oXZdk dWk vHh rd vlg Hh ugha Hj gA vkschl h ds 52 i fr'kr fgll s dkh t xg ek= 27 i fr'kr vlg {k k } jk i frfuf/Ro fn; k x; k vlg og Hh vHh rd ek= 8 i fr'kr Hj i k k gA bu vklh yd djk; kdkl 8 i fr'kr Hj gZl Hw 63 o'Zckn t kfr fo'kk } jk k Hjh gZirh gkrs gSijUrq19 i fr'kr muds dks dh l Hw [kyh j luk vlg 'kk d t kfr; k } jk dkt kfd, j [kus dk 'kk a mlgafn [kbZugn nsrk ; k f k{k xg. k dj ml s gk y djkus dk vi us t kfr; kdkl mt kxj djus dsfy, gesl ekt ea fujUrj t kfr dk dk Zdjuk plg, A^

REFERENCES

- 1 MW 'lelZfo= dkj 2009%nfyr 1 kZkfr 1 kdkj. kZfnYh, ojLw ifsyf k dk dle u h i B 8 2 MW fl g ujdnz] 1993%nfyr ds: i k jk k dh i k0; k k l dh i Ld, k k fl Yh k k d , k i z k k i B %72 3 fl g jZp 2000% MW vlfkZl vlg nfyr pruk* fnYh kZeku izklu i B &11 i B &69 4 MW mnahu elgkien vchj 2011%nfyr pruk vlg Hjh rh l ekt 'kk eclyku fglh mi l k ldk l uhlZkZl kZkfr 1 kdkj. kZfnYh vklcfr i fylcdu i B &115 i B & 145 i B & 151 i B & 180&181 5 ey fuold h vklh yu dk eik = ey&fuold h VklE mnas; l fopj jk jfj 5) Hr rFk ew, kdkl i rk 1 ekt f glh i jk k mukul 1 s 15 uoEj | 2013% i B &